

NOTES PER A COMPLETAR L'OBRA ELS BONIFÀS, UNA NISSAGA D'ESCUPTORS (2006). ALGUNES PRECISIONS

**Sofia Mata de la Cruz
Jordi París Fortuny**

Paraules clau: Escultura barroca, Bonifàs.

Resum: Treball que fa algunes precisiones i aporta novetats sobre la nissaga dels Bonifàs, especialment de Francesc Bonifàs, i dels seus col·laboradors, respecte a la publicació realitzada pels mateixos autors l'any 2006 i publicada per l'IEV.

Abstract: This essay specifies and brings forward some new features about the Bonifàs family, especially about Francesc Bonifàs and his collaborators in relation to the publication made by the same authors in 2006 and published by IEV.

Introducció

L'any 2006, sota l'empara de l'Institut d'Estudis Vallencs i a redós de les interessants aportacions dels diversos estudiosos que van participar a les Jornades d'Història de l'Art a Catalunya —celebrades a Valls els dies 1, 2 i 3 de juny de 2006 sota l'epígraf *L'Època del Barroc i els Bonifàs*—, es va publicar un estat de la qüestió sobre la nissaga dels escultors Bonifàs, que incloïa també noves aportacions documentals i una actualització dels coneixements a partir de l'examen dels nombrosos estudis realitzats fins llavors sobre aquella important família d'artistes catalans.¹

¹ MATA-PARÍS, 2006.

Per procedir a ordenar i analitzar les dades sobre els Bonifàs va ser necessari fer una indagació prèvia en una gran quantitat de treballs on es podien trobar notícies sobre els escultors, les seves obres, els seus comitents i els seus col·laboradors. Ara bé, el temps limitat de què es disposava per portar a terme la publicació va ser el motiu pel qual certes fonts haguessin quedat pendents d'examinar. Posteriorment s'ha procedit a analitzar-les i s'ha considerat oportú ressenyar la informació que hi contenen referent als Bonifàs i publicar-la en forma d'apèndix que complementa o, segons els casos, esmena les notícies ofertes el 2006 sobre aquella nissaga d'escultors.

Els Bonifàs

Cèsar Martinell, en el seu estudi biogràfic de l'escultor Lluís Bonifàs i Massó (1730-1786),² apuntava la possibilitat que l'escultor també s'hagués encarregat de dur a terme alguns dissenys arquitectònics: l'oratori de casa Baldrich, al carrer de la Cort de Valls (vers 1766), l'ermita del Remei d'Alcover (1766) i la capella dels Dolors, a l'església de Sant Joan de Valls (vers 1776). Està documentada la seva intervenció en el disseny d'unes estances administratives a la Seu Nova de Lleida (1776) i fins al 1936 es va conservar a l'arxiu capitular de Lleida el plànol del cor de la Seu Nova, dissenyat per ell. A aquesta activitat arquitectònica caldria afegir la seva intervenció, l'any 1772, en la valoració del cost de construcció de la nova església parroquial del Pla, juntament amb el mestre de cases vallenc Josep Forès —que havia intervingut a la capella dels Dolors de Valls— i el mestre de cases Josep Martí, del Pla. Tots tres valoraren el cost de les obres entre 28.000 i 29.000 lliures.³

Francesc Bonifàs i Massó (1735-1806) va ser l'autor del retaule de Sant Oleguer, a la catedral de Tarragona, que fou encarregat pel canonge Jaume Ballester.⁴ De l'obra encara es conserven diversos elements, alguns al mateix altar i altres dipositats al Museu Diocesà. En aquesta institució es preserven tres sacres de fusta en el seu color que van ingressar l'any 1914 procedents de la catedral.⁵ Tot i que al llibre de registre del museu no s'especifica la ubicació originària exacta, la inscripció que figura al revers de les sacres (“S. Olaguer”) les posa amb relació directa a l'altar de la capella de Sant Oleguer. Però a més, la talla dels marcs, on hi és present el tema de la rocalla i dels òvuls ondulants i perforats, típics del repertori dels germans Bonifàs i Massó, permet adjudicar-les a Francesc Bonifàs. Era pràctica habitual que els escultors es comprometessin a completar la seva intervenció a l'altar per al qual havien tallat un retaule amb la realització del sagrari, la mesa de l'altar, les grades, un joc de tres sacres i un joc de candelers. En el cas de Francesc Bonifàs, se sap

² MARTINELL, 1948, p. 115-119. MATA-PARÍS, 2006, p. 265.

³ BALDOR, 2003, p. 129-130.

⁴ MATA-PARÍS, 2006, p. 297.

⁵ Números d'inventari MDT-0127, 0128 i 0129.

pels contractes que va realitzar les sacres als retaules de la Puríssima Concepció de Renau (1770), i al del Roser del Codony (1792), entre altres.

També és interessant la possible intervenció de Francesc Bonifàs i Massó en el cadafal de l'arquebisbe de Tarragona Joaquín de Santiyán y Valdivielso (1779-1783). El dia 22 de juliol de 1783 es van dur a terme les exèquies de l'arquebisbe, el funeral del qual es va celebrar a l'església del convent de Sant Francesc, a la ciutat de Tarragona. El recinte va ser decorat amb un cenotafi i altres elements, tots de caràcter efímer, que van ser construïts només per a la cerimònia.⁶ Tot i que el text que descriu l'aparat decoratiu que es va muntar a Sant Francesc⁷ no esmenta el nom del seu dissenyador, certs indicis permeten pensar en la intervenció de Francesc Bonifàs i Massó. En primer lloc, la firma de l'escultor, que es va encarregar de fer el dibuix, juntament amb la del gravador Domènec Pauner,⁸ presents al peu del gravat que reproduïx el cenotafi construït per a la celebració dels funerals i que il·lustra el text descriptiu de la cerimònia: *Franc[is]cus Bonifàs, delin./ Dominicus Pauner sculp. 1783.*⁹ La celebració de les exèquies al convent de Sant Francesc fa pensar en la intervenció del canonge i vicari general Ramon Foguet i Foraster (1729-1794), notable il·lustrat. A la seva mort va fer donació al convent de la seva important biblioteca, així com de les seves col·leccions de numismàtica, pintura i arqueologia. El canonge Foguet havia encarregat anteriorment a Francesc Bonifàs els dibuixos i plànols dels edificis romans de Tarragona que il·lustren el volum XXIV de *l'Espanya Sagrada* del P. Enrique Flórez (1769).

Possiblement el disseny del cenotafi de l'arquebisbe Santiyán la va fer Francesc Bonifàs seguint les indicacions del canonge Foguet i amb materials efímers, com escaiola, fusta i tela encolada. Tota l'església es va decorar per a l'ocasió, en un dis-

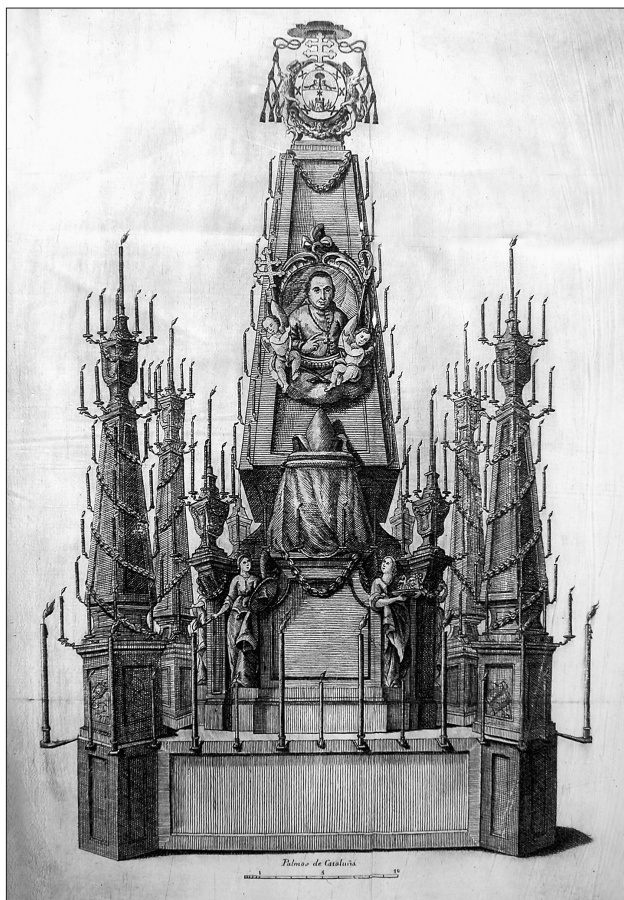
⁶ L'arquitectura efímera va tenir una gran importància durant el barroc. En són mostres les escenografies que es muntaven als carrers en ocasions assenyalades, o, a l'interior de les esglésies, els monuments del Dijous Sant, els cenotafis en els funerals importants o els novenaris de les Ànimes. En aquests darrers casos, les flames dels ciris i de les llànties, oscil·lant a la penombra al darrere de grans teles pintades, conferien un clar aspecte escenogràfic a aquells muntatges temporals.

⁷ *Descripción succincta*, 1783, p. 8-18. De l'obra es conserven un exemplar a la Biblioteca de Catalunya, un a l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau de Barcelona, quatre a la Biblioteca Universitària de Barcelona, un a la Biblioteca Pública de Girona, un a la Biblioteca de l'Abadia de Poblet i un a la Biblioteca del Dr. Joan Serra Vilaró (Museu Diocesà de Tarragona).

⁸ Gravador de Barcelona, documentat entre l'any 1720 i el 1783.

⁹ *Descripción succincta*, 1783: entre els quaderns C-D es troba una làmina plegada amb el gravat. L'esmenta i reproduïx a la seva tesi SOBIRANA, 1996, vol. II, p. 562 (cat. I 13 de Domènec Pauner), informació proporcionada pel Dr. Francesc Fontbona, a qui agraïm l'aportació. L'exemplar conservat a la Biblioteca de Catalunya ha perdut el gravat. Igualment el del Museu Diocesà de Tarragona. Al Gabinet de Dibuixos i Gravats del Museu Nacional d'Art de Catalunya se'n conserva un clixé (núm. 2072M). El gravat que s'aporta correspon a un dels exemplars conservats a la Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona, al personal de la qual, especialment al Sr. Joan Miquel, manifestem el nostre agraïment.

seny que adaptava els elements ornamentals als espais arquitectònics. L'altar major el presidia una imatge de Crist crucificat de mida superior a la natural, cobricelada sota un gran dosser negre i il·luminada per vuit candelers de grandària considerable. En els espais intercolumnaris de la nau es van col·locar cinc làpides que imitaven el marbre —possiblement fetes amb escaiola pintada—, cadascuna de les quals estava flanquejada per dues torxes que il·luminaven i facilitaven la lectura de les inscripcions, al·lusives a les dignitats que successivament havia obtingut l'arquebisbe a diverses catedrals espanyoles: lectoral a Plasencia i Astorga, *maestre-escuela* a Tuy, degà a Lugo i finalment bisbe de la Seu d'Urgell i arquebisbe de Tarragona.

Cadafal de l'arquebisbe Joaquín de Santiyán y Valdivielso (1779-1783). Gravat de Domènec Pauner, segons un dibuix de Francesc Bonifàs i Massó, 1783. (Cortesia de la Biblioteca de Reserva de la Universitat de Barcelona).

Al centre del creuer es va disposar el cenotafi. Segons indica l'escala del gravat, feia 50 x 30 x 30 pams catalans. Estava format per un pedestal de planta quadrangular, envoltat de ciris. Als quatre angles hi havia altres tants obeliscos, pintats en part a imitació del marbre i en part de color negre, decorats amb garlandes de fulles de

llorer, que feien el paper de candelers, ja que sostenien una munió de ciris. El segon cos, de planta també quadrangular, mostrava quatre vasos als angles, que sostenien ciris. Als angles s'exhibien vuit imatges al·legòriques de les virtuts que identificaven el finat: un pelicà que alimentava els seus pollets, la magnanimitat i la bondat; una dona amb un elm i una cimera de plomes al cap i un ceptre a la mà, l'elevació dels seus pensaments i el domini de les passions; una matrona amb un mirall a la mà i una serp enroscada al braç, la prudència; una donzella amb una mà sobre el globus terraqüi i portant un anyellet a la mà, la mansuetud; una matrona amb una flama sobre el cap, un escut a la mà dreta i els raigs de l'Esperit Sant, la saviesa; una matrona que portava un llibre a la mà, una llanterna i una vara, la vigilància; un ancià amb l'índex sobre els llavis, el silenci; una matrona vestida de blanc, que sostenia un llibre i una llebre, la soledat. Unes inscripcions al·lusives completaven el segon cos. A la part superior hi havia l'estrat pontifical, que tenia al centre una piràmide truncada, il·luminada amb ciris i adornada amb un retrat de l'arquebisbe, pintat a l'oli i envoltat d'un marc ovalat que flanquejaven dos *putti*, els quals sostenien dues mitres, al·lusives a les dues seues que havia ocupat, el bàcul i la creu episcopal. Al peu de la piràmide es mostrava la mitra de l'arquebisbe, damunt d'un coixí, mentre que al cim l'escut d'armes de l'arquebisbe completava el conjunt.¹⁰ El cenotafi estava il·luminat amb una gran quantitat de ciris, que contribuïen sens dubte a conferir-li un impactant caràcter escenogràfic. Altres obres semblants relacionades amb els Bonifàs, com el Purgatori de les Ànimes de l'església de Sant Joan de Valls (1693), obra de Lluís Bonifaci (el besavi), la llitera de la Mare de Déu d'Agost de la catedral de Girona (1773), obra de Lluís Bonifàs i Massó, o la llitera de l'Assumpta de casa Baldrich, a Valls (1773), obra de Francesc Bonifàs i Massó, mostren un tipus de composició similar, on els obeliscos i les piràmides hi tenen un paper destacat.¹¹

El *Diario de los viajes hechos en Cataluña* de Francisco de Zamora¹² aporta algunes dades sobre la producció dels Bonifàs, recollides entre l'any 1785 i el 1790, és a dir, poc abans de la mort de Lluís Bonifàs i Massó (†1786) i uns anys abans de la

¹⁰ Tallat: 1r de plata, dos llops de sable sostenint un arbre de sinople ("Santiyán"); 2n d'atzur, un castell d'or en flames, en cap un estel de plata; bordura de plata, carregada de vuit aspes de gules ("Valdivielso"). Vegeu GRAMUNT, 1946, p. 226-228.

¹¹ MATA-PARÍS, 2006, p. 31, 292, 238.

¹² Francisco de Zamora Peinado (1757-1812) va ser "alcalde del crim" i oïdor de l'audiència de Barcelona, des d'on va dur a terme diverses expedicions per Catalunya entre l'any 1785 i el 1790. Més tard va enviar una enquesta exhaustiva a moltes poblacions catalanes; sembla que l'afany que el va empènyer a recollir tota classe de dades econòmiques, socials, climàtiques, històriques, etc., sobre els llocs que visitava, ultra possibles finalitats polítiques relacionades amb la seva dependència de Manuel de Godoy (1767-1851), respon, com en el cas dels il·lustrats Feijoo, Flórez o Ponz, a un desig d'aplegar "materials per a reconstruir l'edifici de la cultura espanyola", en paraules de Joan Reglà. El 1791 Francisco de Zamora es va traslladar a Madrid, on va exercir com a Fiscal de la Sala de Corte i com a membre del Consell de Castella. Vegeu "Introducció", a *Zamora*, 1973, p. 16.

mort de Francesc Bonifàs i Massó (†1806). Les notícies que proporciona Zamora sobre algunes obres fetes pels germans Bonifàs i Massó responen possiblement a informacions orals sobre retaules i escultures que en aquells anys eren molt recents. Al respecte, és interessant l'apunt sobre una imatge de sant Miquel al retaule major de l'església de Camarasa (Noguera), que segons Zamora era obra de Lluís Bonifàs: "Y un San Miguel en el altar mayor, hecho por Luis Bonifacio, de Valls, de 18 palmos de alto."¹³ L'encàrrec de la imatge s'hauria de relacionar possiblement amb l'actuació de Lluís Bonifàs al retaule major de Cubells (Noguera) l'any 1764, i en general amb els seus treballs a les terres de ponent. El comentari de Zamora sobre el mateix retaule major de Cubells, que no relaciona amb Bonifàs, és despectiu: "Los demás [altares], y especialmente el mayor, hecho últimamente, no valen nada."¹⁴

La visita de Zamora a la Seu Nova de Lleida és significativa perquè demostra el canvi de gustos respecte al barroc i la postura dels il·lustrats com ell a favor del neoclassicisme. Els comentaris sobre els retaules fets per Francesc Bonifàs i Massó, en col·laboració amb el seu cunyat Francesc Bellvé, escultor de Reus, són de diversa índole. Es refereix així als retaules de Sant Roc (1775), de Sant Pelegrí de Forlí (1775) i de Sant Isidre (1785): "El de San Isidro, que lo hizo uno de Reus [...] son buenos [...]. El altar de San Roque, hecho por Bonifacio, no es gran cosa; San Peregrín, del mismo, ídem."¹⁵ És despectiu el seu judici sobre el cor, obra de Lluís Bonifàs i Massó i Francesc Bellvé (1774): "En el coro, hecho por Bonifacio, hay muchos santos y follajes sin orden alguno. Está en medio de la iglesia."¹⁶ Durant la seva visita a Tàrrrega, esmenta el reliquiari de les Santes Espines, però no fa cap comentari sobre l'altar major, obra de Lluís Bonifàs (1759).¹⁷

Altres notícies esparses, trobades en algunes publicacions, completarien el panorama dels diversos comentaris i informacions relatius als Bonifàs. Per exemple, la *Guia del Museu de Reus*, publicada per S.Vilaseca i M. L.Vilaseca el 1963, detalla que a la Sala XI s'exhibia part dels elements salvats de la destrucció del retaule del Roser que Lluís Bonifàs i Massó va realitzar el 1754 per a la capella d'ídèntica advocació de la prioral de Sant Pere de Reus.¹⁸ De diversa condició són els comentaris que J. Bassegoda Nonell fa sobre algunes obres dels Bonifàs a Valls, dins d'una relació de la destrucció del patrimoni artístic religiós català en el període de la Guerra Civil (1936-1939).¹⁹

¹³ ZAMORA, 1973, p. 225.

¹⁴ ZAMORA, 1973, p. 226.

¹⁵ ZAMORA, 1973, p. 241.

¹⁶ ZAMORA, 1973, p. 242.

¹⁷ ZAMORA, 1973, p. 250.

¹⁸ VILASECA ANGUERA-VILASECA BORRÀS, 1963, p. 35.

¹⁹ BASSEGODA NONELL, 1990, p. 156-163. S'hi troben dades referents a l'actuació a Valls dels Bonifàs, extretes de publicacions anteriors.

Col·laboradors dels Bonifàs

Respecte a alguns dels col·laboradors dels Bonifàs, caldria aportar diverses dades, espigolades a diferents publicacions:

Miquel Bosch. El pintor Bosch, de Tarragona, va ser l'autor de la tela del retaule de Sant Pere Ermengol, a la Guàrdia dels Prats, el marc de la qual va tallar Lluís Bonifaci (el besavi), el 1735. El seu nom de font era Miquel.²⁰

Joan Cavallé. Escultor de Riudoms que va fer el seu aprenentatge al taller de Lluís Bonifàs i Massó el 1770. En els darrers anys del segle XVIII està documentat a Montblanc.²¹ S'establí finalment a Valls, on està documentat entre l'any 1801 i el 1814.²²

Joan Estern. Daurador de Lleida que col·laborà amb Francesc Bonifàs i Massó en el daurat dels retaules que va fer a la Seu Nova de Lleida.²³ El 1790 daurà el retaule del Sant Crist de Vilanova d'Escornalbou.²⁴

Josep Fontanet i Bertran. L'argenter targarí Josep²⁵ Fontanet i Bertran va realitzar l'urna de plata que Lluís Bonifàs i Massó va dissenyar per al monestir de Vallbona de les Monges el 1763.²⁶

Pere Joan Golarons. Escultor de Constantí que va fer el seu aprenentatge amb Lluís Bonifàs i Massó, va treballar durant molt de temps al taller del mestre escultor, on va arribar a ser fadrí major, i continuà al front del taller en temps de Simfonià, el fill de Lluís Bonifàs.²⁷ Possiblement era fill de Miquel Golarons Cendra, escultor de Constantí actiu en el segle XVIII, col·laborador d'Antoni Ochando Navarro.²⁸

Josep Lletget (fill). Daurador documentat entre l'any 1754 i el 1773, que al llarg del temps fa constar successivament el seu domicili a Reus, Salomó i Tarragona i que va ser col·laborador de Lluís i Francesc Bonifàs i Massó en diverses ocasions.²⁹ El 1763 vivia a Tarragona, on posseïa cases i vinyes.³⁰

Josep Moret i Coromines. Escultor originari de Roda de Ter. Estava casat amb Eulàlia Bonifàs, filla de Francesc Bonifàs i Massó. Treballà durant un temps al

²⁰ ROVIRA, 1999, p. 147-153. MATA-PARÍS, 2006, p. 49.

²¹ GRAU-PUIG, 1989, p. 82, n. 22.

²² MATA-PARÍS, 2006, p. 41, 56, 151.

²³ MATA-PARÍS, 2006, p. 142.

²⁴ GRAU-PUIG, 1999, p. 26.

²⁵ Josep i no Jaume, com per error figura al títol de BALASCH-MATA, 2007, p. 157, tot i que al cos de l'article s'esmenta correctament el seu nom de fonts.

²⁶ MATA-PARÍS, 2006, p. 204.

²⁷ MATA-PARÍS, 2006, p. 152.

²⁸ PUIG, 1996, p. 41-55.

²⁹ MATA-PARÍS, 2006, p. 144.

³⁰ ROVIRA, 1999, p. 147-153.

taller del seu sogre, a Tarragona,³¹ però cap al 1801 ja s'havia traslladat a Barcelona. L'any 1805, poc abans de la mort de Francesc Bonifàs i Massó, en coincidència amb l'etapa de ruïna econòmica i professional del seu sogre, i de liquidació del seu taller i dels seus béns, vengué per 325 lliures a la parròquia de Vilanova d'Escornalbou dos retaules, un dedicat a les Ànimes i un altre a Sant Pelegrí.³² Possiblement es tractava de dues obres que Francesc Bonifàs tenia al seu taller i que no s'haurien pogut saldar amb els comitents.

Antoni Pallàs i Boni (1735-1783). Escultor de Tarragona que va col·laborar en diverses ocasions amb Lluís Bonifàs i Massó.³³ Autor del retaule major del Morell (1773), vivia al carrer de Mediona de Tarragona i va fer testament el 1783.³⁴

Joan Carles Panyó i Figaró (1755-1840). Arquitecte i pintor de Mataró, deieble dels Tremulles. Casat amb una filla de Francesc Bonifàs i Massó. Director de l'Escola de Dibuix d'Olot. Treballà a Olot, Camprodon, Girona, Reus i Barcelona.³⁵ El 1801, en col·laboració amb Josep Barnoia, va realitzar les pintures murals de la capella sud del creuer a l'església de Sant Martí, a la població de l'Armentera (Baix Empordà), amb quatre escenes de la Passió.³⁶

Francesc Sanahuja. Daurador. Avi de l'arqueòleg tarragoní Bonaventura Hernández Sanahuja. Havia estat col·laborador de Francesc Bonifàs i Massó, el qual fou padrí del casament de la seva filla Francesca.³⁷ Era originari de les Voltes i estava establert a Tarragona. El 1792 va daurar el retaule de l'ermita de Puigcerver.³⁸

Bibliografia

BALASCH I PIJOAN, E.; MATA DE LA CRUZ, S.: "Lluís Bonifàs i Jaume Fontanet al monestir de Vallbona de les Monges. L'urna del monument de Dijous Sant", *L'època del Barroc i els Bonifàs. Actes de les Jornades d'Història de l'Art a Catalunya. Valls, 1, 2 i 3 de juny de 2006* (Eds. B. Bassegoda, J. Garriga i J. París). Universitat de Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Girona. Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona. Barcelona, 2007, p. 157-164.

BALDOR ABRIL, E.: "Documents per a l'estudi de l'església parroquial del Pla de Santa Maria", *Historia et Documenta. Revista de divulgació històrica i dels fons documentals de l'Arxiu Històric Comarcal de Valls*, any VI, 7. Valls, 2003, p. 95-150.

³¹ MATA-PARÍS, 2006, p. 148. Rovira, 1999, p. 150-151.

³² GRAU-PUIG, 1999, p. 28.

³³ MATA-PARÍS, 2006, p. 148.

³⁴ ROVIRA, 1990, p. 147-153.

³⁵ MATA-PARÍS, 2006, p. 140-141.

³⁶ A MATA-PARÍS, 2006, p. 141, es va produir una confusió entre la població de l'Armentera (Baix Empordà) i el Pont d'Armentera (Alt Camp). Sobre les pintures, vegeu "Noticiari. Girona", 2007, p. 44.

³⁷ MATA-PARÍS, 2006, p. 90, n. 22.

³⁸ ROVIRA, 1999, p. 147-153.

- BASSEGODA NONELL, J.: *La arquitectura profanada. La destrucción sistemática del patrimonio arquitectónico religioso catalán (1936-1939)*. Colección Cataluña Prisionera. Editorial Mare Nostrum. Barcelona, 1990.
- Descripción succincta de las solemnes particulares exequias, que la gratitud de los moradores de Tarragona consagró a la venerable memoria de su ilustrísimo prelado Don Joachin de Santiyán y Valdivielso, en la iglesia del convento de padres menores observantes de la misma ciudad; El día 22 de julio de 1783*. Impremta de Magí Canals. Tarragona s.d., 1783.
- GRAMUNT I SUBIELA, J.: *Armorial de los arzobispos de Tarragona*. Ed. Orbis. Barcelona 1946.
- GRAU I PUJOL, J. M. T.; PUIG I TÀRRECH, R.: "La nissaga dels escultors Espinalt de Sarral, i la seva producció artística. Algunes aportacions", *Quaderns d'Història Tarraconense* VIII. Tarragona, 1989, p. 75-93.
- . "Vilanova de Prades: el poble i la parròquia", *L'obra de Josep Rubió i Nadal, científic il·lustrat, rector de Vilanova de Prades (1792-1807). Hipòtesis [...] con la que se descubre la causa de la declinación y variación de la Aguja de Marear. 1807*. Ed. a cura d'A. Roca, R. Puig i J. M. T. Grau. Ajuntament i Parròquia de Vilanova de Prades. Tarragona, 1999, p. 15-36.
- MARTINELL, C.: *El escultor Luis Bonifás y Massó. 1730-1786. Biografía crítica*. Ajuntament de Barcelona / Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona. Barcelona, 1948.
- "Noticiari. Girona. Restauració de les pintures murals de Joan Carles Panyó", *Taüll. Secretariat Interdiocesà per a la custòdia i promoció de l'art sagrat de Catalunya* 20. Girona, 2007, p. 44.
- PUIG I TÀRRECH, R.: "El taller d'escultura d'Antoni Ochoando a Constantí (segle XVIII)", *Estudis de Constantí* 12. Constantí, 1996, p. 41-55.
- ROVIRA I GÓMEZ, S.-J.: "Notícies d'artistes setcentistes tarragonins", *Recull Josep Maria Jujol i Gibert (1869-1949)*. Estació de Recerca Bibliogràfica i Documental "Margalló del Balcó". Tarragona, 1999, p. 147-153.
- SOBIRANA REBULL, R. M.: *La calcografía catalana del segle XVIII. Dels argenters als acadèmics*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona. Departament d'Història de l'Art. Barcelona, 1996. 5 vols.
- VILASECA ANGUERA, S.; VILASECA BORRÀS, M. L.: *Museo Municipal de Reus. Guía (Guía de los Museos de España, XIV)*, Ministerio de Educación Nacional. Publicaciones de la Dirección General de Bellas Artes. Madrid, 1963.
- ZAMORA, F. DE: *Diario de los viajes hechos en Cataluña, seguit de la resposta del corregiment de Barcelona al seu qüestionari feta per Josep Albert Navarro-Mas i Marquet, a cura de Ramon Boixareu (Documents de Cultura)*, Curial. Barcelona, 1973.